

VERÓK ATTILA

A KÁRPÁT-MEDENCEI PROTESTÁNS KULTÚRA KERESZTMETSZETE EGY 18. SZÁZADI NÉMET KÖNYVGYŰJTEMÉNY HUNGARIKUMAIBAN – ERDÉLY PÉLDÁJA

Könyvtörténeti források feltárása

A magyar könyvtörténeti kutatások történetében eddig mindössze két alkalommal fordult elő, hogy a Kárpát-medence határain kívüli, azaz nemzetközi szinten elhelyezkedő történeti könyvgyűjteményt vizsgáltak át a teljesség igényével hungarikumok után fürkészsze. Az 1980–90-es években a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek (Németh S. Katalin kutatásai)¹ és a 2000-es években a hallei Franckesche Stiftungen (Verók Attila kutatásai) dokumentumállományában.² A két kutatás ugyan különböző vizsgálati szempontok szerint és eltérő hozzáférési lehetőségek mentén zajlott, egy dologban azonban biztosan közös nevezőn állnak: meggyőzően rámutatnak, hogy a kapcsolódó könyvtárak gyűjteményük kialakulása, kialakítása idején a Kárpát-medencei protestáns kultúráról egy adott közeg számára egységes képet közvetítettek.

1 Ungarische Drucke und Hungarica 1480–1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Teil 1–3. Bearb. S. Katalin Németh. München–New York–London–Paris 1993.

2 A kutatás fázisait és az átvizsgált kiadványtípusok körét dokumentálják a következő kötetek: Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 1: Porträts. Hg. Brigitte Klosterberg, István Monok; bearb. Attila Verók, György Rózsa. (Hallesche Quellenpublikationen und Repertorien 7.) Tübingen 2003. [a továbbiakban: Die Hungarica-Sammlung... Porträts]; Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Historische Karten und Ansichten. Hg. Brigitte Klosterberg, István Monok; bearb. László Pászti, Attila Verók. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 22.) Halle 2009. [a továbbiakban: Die Hungarica-Sammlung... Historische Karten]; Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Alte Drucke 1495–1800. I.–II. Hg. Brigitte Klosterberg, István Monok; bearb. Attila Verók. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn 40/1–2.) Bp. 2017. [a továbbiakban: Adattár 40]. A kutatás során előkerült, Kárpát-medencei vonatkozású dokumentumállomány művelődéstörténeti jelentőségéről: *Monok István*: Halle és Magyarország kulturális kapcsolatainak forrásairól. Irodalomismeret 15. (2004) 6. sz. 142–146.; A Francke Alapítványok kiállítása az Országos Széchényi Könyvtárban. Brigitte Klosterberg megnyitó beszédét magyarra ford. Verók Attila. Könyv, Könyvtár, Könyvtáros 19. (2010) 1. sz. 50–55.; *Brigitte Klosterberg*: Hungarica in den Beständen der Bibliothek und des Archivs der Franckeschen Stiftungen zu Halle. In: MONOKgraphia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina. Bp. 2016. 380–384.

A mostani tanulmányban kizárólag a hallei kutatás eredményeit mutatom be Erdély fókuszba állításával. A protestáns, különösen lutheránus szellemiségű német város történeti gyűjteményei ugyanis szinte hiánytalanul vészelték át az elmúlt háromszáz év katalizmait, így 18. században konzervált kollekcióik megbízható pillanatfelvételt, hitelesnek feltételezhető korabeli Erdély-képet nyújtanak a mai kutató számára – jelen esetben főként művelődés-, köz-, egyház- és vallástörténeti szempontból is.

Erdély-kép az egyes dokumentumtípusokban

Az alábbiakban nem célokom a feltárt anyag tételes vagy csoportonkénti jellemzést nyújtó bemutatása, hiszen ezt több helyen megtettem már különböző nézőpontokból – dokumentumtípusonként³ és összefoglaló jelleggel is.⁴ Most néhány esetpélda felvillantásával inkább általános benyomásaimat kívánom megfogalmazni. Olyan szempontokat, amelyek csak egy teljes gyűjtemény átfogó ismeretében, az egészről a feltárás során kibontakozó impresszió nyomán sejtnek fel az átvizsgálást végző személy fejében. Ilyen jellegű áttekintő kép csupán az egyes, véletlenszerűen kiválasztott dokumentumok tanulmányozásával nem nyerhető, a generális érvényű állítások viszont a példaként kiragadott kiadványokkal kiválóan alátámaszthatók.

Egy-egy Kárpát-medencei település kapcsán (Pécs, Pest/Buda, Eger, Nagyvárad) végeztem már előtanulmányokat, ahol a helyi viszonyok korabeli kiadványokból rekonstruálható bemutatását kíséreltem meg a 18. századi külföldi szemlélők szemüvegén keresztül.⁵ Az elemzés alapjául szolgáló nyomtatványok kivétel nélkül

3 Attila Verók: *Porträts ungarischer Personen in der Bötticherschen Porträtsammlung*. In: *Die Hungarica-Sammlung... Porträts i. m. XX-XXV.; Uő.: Hungarica-Bilder in den historischen Sammlungen der Franckeschen Stiftungen zu Halle bis 1800*. Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie 30. (2009–2010) 185–200.

4 Verók Attila: *Erdélyi könyves emlékek Halléban az 1800 előtti időszakból*. In: *Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére*. Szerk. Bányai Réka, Spielmann-Sebestyén Mihály. Marosvásárhely 2009. 427–450.; *Uő.: Gondolatok egy épülő németországi hungarica-adatbázisról*. In: *Agria Media 2011. „Az információs társadalom az alkotó tudás társadalmának digitális előtere.” = „The information-based society is the digital entry point of a civilization built on creative knowledge.”* Agria Média 2011 – X. Információtechnikai és Oktatótechnológiai Konferencia és Kiállítás; ICI-11 Nemzetközi Informatikai Konferencia. Eger, 2011. október 11–12. Szerk. Nádasi András. Eger 2012. 192–197.; *Uő.: Régi nyomtatványok nyomában*. *Hungarikumok Halléból = Auf der Suche nach alten Druckwerken*. *Hungarica aus Halle*. Eger 2016; *Uő.: A 17–18. századi erdélyi peregrináció emlékei a hallei Franckesche Stiftungen történeti gyűjteményeiben*. In: *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*. Szerk. Bogdándi Zsolt, Lupescu Makó Mária. Kolozsvár 2020. 477–486.

5 Verók Attila: *Pécs a külföld szemével. Klimó városának képe kora újkori nyomtatványokban*. In: *Klimó György püspök és kora. Egyház, művelődés, kultúra a 18. században*. A 2010. október 14-én, Pécsen, Klimó György pécsi püspök születésének 300. évfordulójára megrendezett tudományos konferencia tanulmányai. Szerk. Pohánka Éva, Szilágyi Mariann. (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 9.) Pécs 2011. 154–167.; *Uő.: Das Bild von Pest/Buda im*

mindig a hallei Franckei Alapítványok történeti gyűjteményeiből (régí könyvek, portrék, térképek) származtak. Amióta lezárult a nevezett német muzeális közintézmény gyűjteményegységeiben – köztük az eddig nem említett levéltárban is – a magyar vonatkozású dokumentumok tételes feltárása, és nyomtatásban is megjelentek a kapcsolódó katalógusok,⁶ a forrásanyag beható vizsgálatra vár. Néhány részterületet, elsősorban a hallei pietizmus Kárpát-medencei kapcsolat- és hatásrendszerét elemezte az utóbbi időben többek között a Saale parti város dokumentumgyűjteményeiben fellelhető kútfők mentén Font Zsuzsa⁷ és Csepregi Zoltán.⁸ Jómagam egy nagyobb összefoglaló mű összeállításán dolgozom éppen, amely túlnyomórészt a Halléből előkerült dokumentumok alapján átfogó képet kíván nyújtani a 18. századi hallei-erdélyi kétoldalú kapcsolatokról. A jelen tanulmány ennek a munkának az előhírnökeként, beharangozó alapvetéseként értelmezhető.

„... tükör által homályosan ...”?

Szent Pál korinthusbeliekhez írt első levele 13. fejezetének 12. verse, pontosabban annak kezdő szavai nem csupán teológiai értelemben, azaz a szeretet széles körben elfogadott himnuszaként, hanem művelődéstörténeti szempontból is interpretálhatók. Amikor ugyanis – jelen szándékunkhoz hasonlóan – egy-egy etnikumról vagy egy-egy területen élő etnikumok közösségéről kívánunk imagológiai megközelítésben beszélni, fontos különbséget tennünk az önkép (önreprezentáció) és a mások által rólunk alkotott mentális kép között. Az auto-

Spiegel frühneuzeitlicher Druckwerke – aus Deutschland betrachtet. In: Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pest, Ofen und Budapest. Studien zur Geschichte, Presse, Literatur und Theater, sprachlichen Verhältnissen, Wissenschafts-, Kultur- und Buchgeschichte, Kulturkontakten und Identitäten. Hg. Wynfried Kriegleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer. (Presse und Geschichte – Neue Beiträge 63.) Bremen 2012. 189–199.; *Uő.*: Egri emlékek egy német történeti gyűjteményből. Válogatás a hallei Franckesche Stiftungen hungarikumaiból. In: AGRIA L. Szerk. H. Szilasi Ágota, Várkonyi Péter, Bujdosné Pap Györgyi, Császi Irén. Eger 2017. (Annales Musei Agriensis = Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve 50.) 397–412.; *Uő.*: Nagyváradi emlékek a második reformáció korának egy jeles történeti gyűjteményéből. Szemezgetés a hallei Franckesche Stiftungen „varadicum”-aiból. In: Reformáció 500. A Partiumi Keresztény Egyetem által 2017. október 5–6. között szervezett konferencia előadásainak gyűjteménye. Szerk. Kulcsár Árpád. (Partiumi Pantheon 1.) Nagyváradi-Komárom 2018. 113–134.

6 Bibliográfiai adataikat lásd a jelen tanulmány 2. jegyzetében.

7 Vö. pl. *Zsuzsa Font*: Ein radikaler Pietist in Kronstadt. Der Fall des Johann Bayer 1675–1677. In: Kultur und Literatur der Frühen Neuzeit im Donau-Karpatenraum. Transregionale Bedeutung und eigene Identität. Hg. Tünde Katona, Detlef Haberland. Szeged 2014. 48–58.; *Uő.*: Johann Wilhelm Petersen ismertsége és recepciója Erdélyben. In: Peregrináció és erudíció i. m. 137–156.

8 Vö. pl. *Csepregi Zoltán*: A Barcaságtól Pennsylvaniáig: Lucas Rauss (1724–1788) önéletrajza. In: MONOKgraphia i. m. 121–131.; *Uő.*: „...daß er uns einen Correspondenten in Wien ausmache”. Bécsi követségi prédikátorok jelentései. In: Vértelen ellenreformáció. Szerk. Csorba Dávid. (Reformáció Öröksége 2.) Bp. 2020. 186–204.

sztereotípiák és a heterosztereotípiák összevetése során⁹ bontakozik ki olyan kép az egyénről, illetve a csoportól, amely ideális esetben mentes a túlzásoktól, egyoldalúságoktól, és talán az *aurea mediocritas*, az arany középútra közvetíti, azaz közel állhat a valósághoz.

Ha tehát csak az önmagunkról alkotott képet tekintjük mérvadónak minden megnyilvánulásunkban, akkor homályosan látjuk magunkat egy képzeletbeli tükörben. Nincs ez azonban másként abban az esetben sem, ha pusztán a külső szemlélő ítéletei, másság-képe alapján kívánjuk megszabni minden lépésünket. Ekkor is torzított tükörképet észlelünk önmagunkról. Az objektív „igazság” vagy „valóság” – amennyiben létezik ilyen egyáltalán – mindig valahol a kétfajta reflexió közös halmazában, metszetében ragadható meg.

Ebben a tanulmányban a magyarországiétól eltérő társadalmi közeg (beleértve az idegen földön recipiált Kárpát-medencei szerzők műveinek hatását is) és a külső szemlélők nyomtatott dokumentumokban tetten érhető pozíciójából vizsgálom meg a 18. századi Erdély-képet. Olyan szemlélőkből, akik nem élnek közvetlen szomszédságban a Kárpát-medencével, tehát esetükben kiküszöbölhetők a hagyományos szomszédság-sztereotípiák egykor nemzetkarakterológiai nevezett jegyei.¹⁰ Ennek köszönhetően a 18. századi erdélyi viszonyokról megrajzolt mentális képük feltételezhetően érzelemmentesebb, függetlenebb, kevésbé elfogult közvetlen határszomszédaink véleményénél. Elméletileg így az erdélyi lokális identitás kívülről azonosítható, vélhetőleg adekvátabb lenyomatát közvetítik az utókor számára.

Bárhogyan legyen is, ebben a tanulmányban a hallei Franckesche Stiftungen történeti gyűjteményeiben fennmaradt dokumentumok alapján kirajzolódó erdélyi protestáns kultúra főbb jellegzetességeit próbálom meg áttekinteni a 18. századot illetően. Ahogyan egy korabeli olvasó azt láthatta Európa első modern egyetemének, a hallei univerzitásnak a szellemi erőterében.

Az értelmező közeg: a Saale parti Halle városa

Ebben a fejezetben nem kívánom még csak vázlatosan sem ismertetni Európa egyik legrégebbi, előbb a Karolingok (806), majd I. Ottó német-római császár által (961) városi joggal felruházott településének történetét.¹¹ Ugyanígy Európa legelső, a felekezetek közötti béke megteremtése érdekében létrehozott, pietista vezetés

9 A fogalmak magyarázatára lásd *Tapodi Zsuzsanna Mónika*: Imagológia – egy ősi gyakorlat megújuló megközelítésben. *Létünk* 41. (2011) 4. sz. 42–46.

10 A témához gondolatébresztőként csupán két tanulmányt ajánlok: *Kovács Gábor*: Mi volt a magyar 1939-ben és mi 2005-ben? A nemzetkarakterológia problémája tegnap és ma. *Magyar Tudomány* 167. (2007) 3. sz. 301–309. és *Tőkéczi László*: Nemzetkarakterológia avagy közösségi (etnikai) presztízsek. *Hitel* 24. (2011) 12. sz. 43–48.

11 Kiváló történeti áttekintést ad a város 1200 éves fennállása alkalmából kiadott kötet: *Geschichte der Stadt Halle*. I–III. Hg. Werner Freitag. Halle 2006–2007.

alatt álló egyetemének (alapítás: 1694) történetét sem.¹² Ugyancsak mellőzöm itt a világot megreformálni szándékozó hallei pietizmus szimbolikus helyének, Francke árvaházának részletes történeti bemutatását,¹³ továbbá az ott immár háromszáz évnél is régebb óta működő gyűjtemények alakulástörténetének részletezését.¹⁴

Mindössze néhány alapvető tudnivalóra hívom fel a figyelmet Halle kapcsán. Ez a város közelsége, viszonylagos olcsósága és egyetemének szellemi nyitottsága okán nagyon kedvelt volt a Kárpát-medencéből érkező, főként protestáns, leginkább azonban evangélikus peregrinusok körében a 18. században, és ökümenikus jelleggel az is maradt egészen a 20. századig. Az egyetem rangját és

12 Ehhez néhány mérvadó összefoglalás: *Wilhelm Schrader*: Geschichte der Friedrichs-Universität zu Halle. Berlin 1894; *Aufklärung und Erneuerung. Beiträge zur Geschichte der Universität Halle im ersten Jahrhundert ihres Bestehens (1694–1806)*. Hg. Günter Jerouschek, Arno Sames. Hanau 1994; *250 Jahre Universität Halle. Streifzüge durch ihre Geschichte in Forschung und Lehre*. Halle 1944; *300 Jahre Universität Halle 1694–1994. Schätze aus den Sammlungen und Kabinetten*. Hg. Ralf-Torsten Speler. (Katalog des Universitätsmuseums der Zentralen Kustodie der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg; Neue Folge 2.) Halle 1994; *Johann Christian Förster*: Übersicht der Geschichte der Universität zu Halle in ihrem ersten Jahrhunderte. Nach der bei Carl August Kümmel in Halle 1794 erschienenen ersten Auflage hg., bearb. u. mit Anh. vers. v. Regina Meyer u. Günter Schenk. (Schriftenreihe zur Geistes- und Kulturgeschichte. Monographien) Halle 1998; *Beiträge zur Geschichte der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 1502–2002*. Hg. Hermann-J. Rupieper. Halle 2002; *Marianne Taatz-Jacobi*: Erwünschte Harmonie. Die Gründung der Friedrichs-Universität Halle als Instrument brandenburg-preußischer Konfessionspolitik – Motive, Verfahren, Mythos (1680–1713). (Hallische Beiträge zur Geschichte des Mittelalters und der Frühen Neuzeit 13.) Berlin 2014.

13 Kiindulási pontként szolgálhat az intézményegyüttes behatóbb megismeréséhez: *Helmut Obst – Paul Raabe*: Die Franckeschen Stiftungen zu Halle (Saale). Geschichte und Gegenwart. Halle 2000; *Udo Sträter*: Das Waisenhaus zu Glaucha vor Halle. In: *Kinder, Krätze, Caritas. Waisenhäuser in der Frühen Neuzeit*. Hg. Claus Veltmann, Jochen Birkenmeier. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 23.) Halle 2009. 77–87.; *Florian Steger*: Bildung für alle – die Gründung der Glauchaer Anstalten in Halle (Saale) durch August Hermann Francke (1663–1727). In: *Uő.*: Neues aus Halle (Saale): Entdeckungen, Erfindungen und Innovationen. Halle an der Saale 2013. 47–61.; *Das Hallesche Waisenhaus. Die Franckeschen Stiftungen mit ihren Sehenswürdigkeiten*. Hg. Thomas Müller-Bahlke. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 1.) Halle 2015.

14 Könyvtár: *Brigitte Klosterberg*: Die Bibliothek der Franckeschen Stiftungen. Halle 2007. Levéltár: *Rolf Lieberwirth*: Biographisches Register zum Hauptarchiv der Franckeschen Stiftungen zu Halle (Saale). (Quellen und Forschungen zur sächsischen Geschichte 20.) Leipzig–Stuttgart 2000. Múzeum: *Thomas J. Müller-Bahlke*: Die Wunderkammer. Die Kunst- und Naturalienkammer der Franckeschen Stiftungen zu Halle (Saale). (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 1.) Halle 1998; *Claus Veltmann*: »Umb von allen dingen lebendige impressiones und connoissance zu bekommen«. Die Kunst- und Naturalienkammer August Hermann Franckes in der frühneuzeitlichen Bildungstradition. In: *Assoziationsraum Wunderkammer. Zeitgenössische Künste zur Kunst- und Naturalienkammer der Franckeschen Stiftungen zu Halle*. Hg. Nike Bätzner. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 32.) Halle 2015. 39–54.; *Thomas Müller-Bahlke*: „Gott und die Welt beßer und zeitiger kennen zu lernen“. Die Kunst- und Naturalienkammer des Halleschen Waisenhauses als Schaufenster in die Welt. In: *Durch die Welt im Auftrag des Herrn. Reisen von Pietisten im 18. Jahrhundert*. Hg. Anne Schröder-Kahnt, Claus Veltmann. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 35.) Halle 2018. 201–209.

presztízsét máig meghatározza az a szellemi örökség, amelyet a wittenbergi, később Martin Luther (1483–1546) egyetemeként elhíresült universitas (alapítás: 1502) és a III. Frigyes (1688–1740) brandenburgi választófejedelem, majd I. Frigyes néven porosz király által alapított hallei felsőoktatási intézmény 1817-ben történt összeolvadása a 18. századinál is gazdagabb tradícióval gazdagított.

Halle városában alakult ki a pietizmusnak az a válfaja, amely a Kárpát-medencébe is meghatározó ideológiai tényezőként (vallásgyakorlás, oktatás, árvaügy) gyűrűzött be a 18. század folyamán. A pietizmus a legfontosabb európai szellemi áramlatnak számít a reformáció és a felvilágosodás között. August Hermann Francke (1663–1727) a pietizmus vezető személyiségeinek egyikeként Luther számos követelését magáévá tette, és azok gyakorlati megvalósítására törekedett. Lutherhez hasonlóan Francke is a képzésben, az oktatásban látta a társadalmi állapotok alapvető megjobbításának kulcsát. Ennek megfelelően olyan iskolarendszert épített ki, amely a társadalom minden rétegével komolyan számolt, és minden gyermek számára széles körű képzésben való részvételt tett lehetővé. Az egymásra épülő intézményi struktúra a tanulók mindenkori individuális képességeire, tehetségére volt szabva.¹⁵ Az az iskolaváros, amelyet hátrahagyott, és amely ma pulzáló komplex oktatási-nevelési intézményegyüttesként ismét nagymértékű kisugárzással rendelkezik, látható tanúbizonysága azoknak a fáradozásoknak, amelyek a reformáció eszméit napjainkig továbbviszik és állandósítják. Ugyancsak a reformáció hagyományában gyökerezve alapította meg Francke 1710-ben a világ első bibliaintézetét, és kezdte meg modern technológia és olcsó alapanyagok alkalmazásával a Bibliák tömeges gyártását, ami a 20. századra elérte a többmillió példányszámot.¹⁶ És majd csak a hallei pietizmus világméretű hálózata teljesítette be kétszáz évvel a reformáció után a lutheri tanok elterjesztését Európa határain kívül is (első protestáns missziók).¹⁷

15 Zwischen christlicher Tradition und Aufbruch in die Moderne. Das Hallesche Waisenhaus im bildungsgeschichtlichen Kontext. Hg. Juliane Jacobi. (Hallesche Forschungen 22.) Tübingen 2007; *Verók Attila*: A világot megújító kegyesség – a hallei modell. In: Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére. Szerk. Bajáki Rita, Báthory Orsolya, Bogár Judit, Déri Eszter, Kónya Franciska, Maczák Ibolya, Szádóczki Vera. (Pázmány Irodalmi Műhely. Lelkiségtörténeti tanulmányok 17.) Bp. 2017. 491–499.

16 *Wilhelm Fries*: Die Cansteinsche Bibelanstalt und ihr Stifter Carl Hildebrand Freiherr von Canstein. Festschrift zur zweihundertjährigen Jubelfeier der Anstalt am 21. Oktober 1910. Halle a.d.S. 1910; *Kurt Aland*: Carl Hildebrand von Canstein und die von Cansteinsche Bibelanstalt. Dortmund²2010.

17 *Paul Raabe*: Pietas Hallensis universalis. Weltweite Beziehungen der Franckeschen Stiftungen im 18. Jahrhundert. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 2.) Halle 1995; *Brigitte Klosterberg*: August Hermann Francke und das hallische Kommunikationsnetzwerk: Bedeutung, Überlieferung, Erschließung. In: Die Welt verändern. August Hermann Francke. Ein Lebenswerk um 1700. Hg. Holger Zaunstöck, Thomas Müller-Bahlke, Claus Veltmann. (Kataloge der Franckeschen Stiftungen 29.) Halle 2013. 157–165.; *Jürgen Gröschl*: „Denn was wir da gutes hineinschreiben, das geht durch alle christlichen Gemeinden in America“. Das internationale Kommunikationsnetzwerk August Hermann Franckes. In: Die Welt verändern i. m. 167–179.; *Attila Verók*: Das Kommunikationsdreieck Halle/Saale – Wien – Ungarn im 18. Jahrhundert. In: Kulturelle Zirkulation im Habsburgerreich. Der Kommunikationsraum Wien. Hg. Wynfrid Kriegleder, Andrea Seidler, Josef Tancer.

A város, az egyetem és Francke iskolavárosa mellett az Erdély-kép megkonstruálásának legfontosabb szellemi műhelyeiként a városi és az egyetemi polgárság tagjai számára is hozzáférhető, közös használatú – ma nyilvánosnak mondanánk – hallei könyvgyűjteményeket kell megneveznünk. Időrendben haladva először az árvaház bibliotékájáról kell szólnunk. A könyvtár kialakulásának folyamata figyelemreméltó. Létrehozására rögtön az Alapítványok megszületésekor (1698) sor került. Az állomány alapját jelentő tíz könyv harminc év alatt 18 ezer kötetes könyvgyűjteménnyé növekedett! (A szám meghökkentő, ha figyelembe vesszük, hogy a korabeli német egyetemi könyvtárak állománya többnyire nem érte el a tízezer kötetet.) A gyűjtemény kialakításakor Franckét kettős cél vezérelte: először is egy, a 18. század eleji nyilvános könyvtári koncepcióval teljesen megegyező elképzelés, azaz az egyedi és ritka könyvek, emellett pedig nagy mennyiségű könyv összegyűjtése, másodszer pedig annak a keresztény társadalmi reformnak a megvalósítása, amely Halléból a világ minden tájára kisugárzott, és Isten gondviselésének tudta be, hogy a könyvtárat adományokkal látta el. A könyvtár kezdettől fogva mind az alsó- és középfokú, mind pedig a felsőfokú tanulmányokat végző diákok számára gyűjtötte a könyveket, és nyilvános könyvtári funkciót is betöltött a városi lakosság körében. Az alapító 1703 és 1721 között sok nemest, tehetős polgárt és teológust megnyert, hogy könyveiket a könyvtárnak adományozzák. Így egy teológiai orientáltságú könyvtár jött létre, amely tartalmazta a 16–17. század legfontosabb protestáns irodalmát, és a korszak aktuális pietista irodalmát is prezentálta. Francke minden tekintetben előremutató, modern elveket vallott a könyvtárral kapcsolatban: Gabriel Naudé (1600–1653) és Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) könyvtárelméleti elképzeléseit váltotta valóra (nyilvános hozzáférés, nagyvonalú, azaz napi 2–6 órás nyitva tartás, univerzális állomány, rendezett katalógusok stb.). A modern könyvtárpolitika legékesebb bizonyítéka azonban az 1728-ban elkészült önálló könyvtárépület, amely ma Németország legrégibbi, napjainkig fennmaradt, a kezdetektől kizárólag könyvtári funkciót ellátó, az 1998-as restaurálás óta ismét régi pompájában ragyogó, eredeti formájában megmaradt könyvtárépülete. Egyetlen előképeként a Leibniz által emeltetett (1705–1713) *Bibliotheca Augusta* ismeretes Wolfenbüttelben. Az itt őrzött kora újkori anyagban (közel egymillió önálló mű mintegy száztízezer kötetben) több ezernyi Kárpát-medencei vonatkozású dokumentum bújik meg. Használatuk hatékonyan járulhatott hozzá többek között az Erdélyről rendelkezésre álló korabeli kép árnyalásához, sőt befolyásolásához (heterosztereotípiá).

A másik, immár célzottan hungarica- és transylvanica-gyűjtőkörű könyvtárat a Brassóból elszármazott történészprofesszor, Martin Schmeizel (1679–1747) hívta életre magángyűjteményként.¹⁸ A polihisztor 1731-től haláláig a hallei egyetemen tanított, itt fejezete be négyezernél is több kötetből álló tudóskönyvtárának összegyűjtését, melynek Kárpát-medencei vonatkozású állományrészét

(Verflechtungen und Interferenzen. Studien zu den Literaturen und Kulturen im zentraleuropäischen Raum 4.) Wien 2019. 39–53.

18 Életére és munkásságára lásd *Verók Attila*: Martin Schmeizel (1679–1747). Eger 2015.

1751-ben a nagyszebeni városi tanács vásárolta meg.¹⁹ A kötetek nagy része máig a Brukenthal Múzeum könyvtárában található. A professzori kollekció²⁰ Halléban – a kor szokásainak megfelelően – nyitva állt a Schmeizel előadásait és szemináriumait látogató tanulmányút előtt. Ennek a gyűjteménynek az esetében egy szűkebb közösség juthatott koncentrált módon konkrét információkhoz a Kárpát-medencével kapcsolatban (auto- és heterosztereotípiá).

A harmadik könyvtár hatástörténete túlmutat ugyan a 18. századon, viszont állománya felhívja a figyelmet a hallei egyetem központi könyvgyűjteményében már korábban is megtalálható, magyarországi vonatkozású nyomtatványokra, amelyek jelenléte ezzel a tematikus különgyűjteménnyel dominánssá vált. Az eredetileg közel háromezer kötetes, máig Magyar Könyvtár (*Ungarische Bibliothek*) néven létező gyűjtemény, amelynek előzményei a 16. századi wittenbergi magyar *bursa* vagy *coetus* bibliotékájára mennek vissza,²¹ és amelyet 1725-ben az exuláns Cassai Michaelis György (1640–1724) adománya tett igazán nagy könyvtárrá, csak 1823-ban került a hallei egyetemi könyvtárba, mintegy negyedével(!) megnövelve annak korabeli állományát. A viszonylag rendszertelen tematikájú törzsállomány így kiegészült egy szisztematikusan összeválogatott könyvanyaggal, melynek gyűjtőkörét elsősorban a magyar vonatkozású dokumentumok tették ki. A könyvtár katalógusát 1755-ben az akkori könyvtáros (*custos*), Látsny Ádám (†1796) készítette el. Tanulmányokkal ellátott modern kiadása a könyvtárjegyzék összeállításának 250. évfordulójára készült el.²² Még ha ennek a konkrét könyvanyagnak a 18. századi Erdély-képet befolyásoló szellemi hatásával nem is számolhatunk, befogadó állománya már a 17. század végétől tartalmazott olyan nyomtatványokat, amelyek erre alkalmasak voltak.

19 *Michael Gottlieb Agnethler*: Index Bibliothecae res Hvngariae Transilvaniae vicinarvmqve provinciarvm illvstrantis quam Martin Schmeizel [...] instrvxit Michael Gottlieb Agnethler [...] codd. praecipve m[anu]ss[crip]tis avxit nvper avtem mvnificentia Magnifici Transilvanorvm metropolitanae vrbis senatvs Cibiniensivm bibliothecae pvblicaе consecravit. Halae propter Salam 1751 ex officina Kittleriana.

20 *M[ichael] G[ottlieb]A[gnethler]*: Bibliotheca Schmeizeliana sive Index Librorvm Viri illvstris Martini Schmeizelii qvondam Avgvstissimi Borvssiae Regis consiliarii avlici et ivris pvblici ac historiarvm prof. pvbl. ordin. Solenni avctionis lege die XXVIII. mensis April. MCCXXXVIII. In B. possessoris aedibvs horis consvetsi distrahendorvm. Accedit antiqvorum et recentiorvm qvorvndam nvmmismatvm descriptio. Halae Magdeb., Ex officina Hendeliana, s. a. [1748].

21 A reformáció kiindulópontjának számító egyetemen elsőként Philipp Melanchthon (1497–1560) professzor mentorsága alatt működő hungarus diáktársaságról legújabbán lásd *Szabó András*: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613.* (Humanizmus és Reformáció 37.) Bp. 2017.

22 *Bibliotheca Nationis Hungariae. Die Ungarische Nationalbibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle. Der Katalog aus dem Jahr 1755. Textausgabe der Handschrift der Széchényi Nationalbibliothek Budapest: Catalogus Librorum, Dissertationum, et Manuscriptorum Variorum ad Rem Hungaricam praecipue facientium ex Bibliotheca, quae Vitebergae est, Hungarorum congestus ab Adamo Latsny Turotzensi. Vitebergae Saxonum die XV. Nov. A.R.S.M.DCC.LV. Hg. von Ildikó Gábor unter Mitwirkung von Silke Trojahn mit Beiträgen von István Monok und Dorothea Sommer. Hildesheim–Zürich–New York 2005.*

A túlnyomórészt Európából, de más kontinensekről is érkező peregrinusoknak az életében meghatározó nyomot hagyott a Saale parti város, amely kulturális értelemben igen jelentős mértékű kisugárzó erőt fejtett ki az odalátogató egyetemjáró ifjúság, köztük a Kárpát-medencei protestáns értelmiség szellemi horizontjára is.²³

Lapozgatás a régi nyomtatványok között

Láttuk tehát, hogy a nevezett hallei könyvgyűjtemények közül a Franckei Alapítványok történeti könyvtára őrizte meg számszerűleg a legtöbb olyan nyomtatványt, amely az egykori Magyarországgal és Erdéllyel kapcsolatos.²⁴ Ennek apropóján is érdemes talán alaposabban szemügyre venni az ott található hungarikumokat és transylvanikumokat, amelyek biztossággal rekonstruálható Erdély-képet közvetítettek a kortárs olvasók számára.

Az Erdélyhez kapcsolódó megközelítőleg hétszázötven dokumentum a teljes Kárpát-medencei vonatkozású állomány közel egyötöde, tehát nagyon jelentős gyűjteményegységről van szó. A transylvanikumok között a köztörténeti eseményeket bemutató nyomtatványok képezik a leggazdagabb csoportot. Találunk itt portrékat, térképeket és látképeket, legfőképpen azonban régi könyveket. Mivel a Johann Amos Comenius (1592–1670) szolgáltatta előkép nyomán Francke a szemléltető oktatást az iskoláiban alkalmazott pedagógia szilárd alkotóelemévé tette, így könnyen érthető, miért gyűjtöttek például az egykori (*Dacia*) és a korabeli Erdélyt (*Transsylvania*) bemutató történeti térképeket,²⁵ városábrázolásokat,²⁶ erdélyi illetőségű személyeket megjelenítő portrékat²⁷ a nagyszámú szöveges

23 Halle kontinenseken átívelő kulturális kisugárzó hatását szemléletesen mutatja be a következő tematikus kötet: *Das Echo Halles. Kulturelle Wirkungen des Pietismus*. Hg. Rainer Lächele. Tübingen 2001.

24 Tételes felsorolásukat lásd a jelen tanulmány 2. jegyzetében szereplő katalógusokban.

25 Vö. *Die Hungarica-Sammlung... Historische Karten* i. m. Nr. 10–15., 82., 108., 110., 148–149. (*Dacia*), Nr. 46., 62., 73., 78., 96., 107., 118–133. (Erdély). A felsorolásban nem szerepelnek Moldva és Havasalföld térképei, hiszen ezek nem tartoznak a szoros értelemben vett Erdély földrajzi területéhez.

26 Vö. *Die Hungarica-Sammlung... Historische Karten* i. m. Nr. 88. (Torda látképe), Nr. 242. (Brassó látképe), Nr. 288., 289. (Nagyszeben látképei), Nr. 293., 309. (Kolozsvár látképei), Nr. 299. (Medgyes látképe), Nr. 300. (Szászsebes látképe), Nr. 315. (Beszterce látképe), Nr. 364. (Segesvár látképe). A felsorolásban nem szerepelnek a bánági, a partiumi vagy a dél-romániai területekhez kapcsolódó metszetek (pl. Bozovics, Temesvár; Nagykároly, Nagyvárad, Szatmárnémeti; Târgoviște), hiszen ezek nem tartoznak a szoros értelemben vett Erdély földrajzi területéhez.

27 Vö. *Die Hungarica-Sammlung... Porträts* i. m. Nr. 2–3. (a Bethlen Gábor-féle gyulafehérvári akadémián is tanító Johann Heinrich Alsted német író, teológus és filozófus portréja), Nr. 42. (az Erdélyben is tevékenykedő Christian Francken unitárius szabadgondolkodó portréja), Nr. 44–46. (Bethlen Gábor erdélyi fejedelem portréi), Nr. 47. (II. Rákóczi György erdélyi fejedelem portréja), Nr. 50. (a Medgyesén elhunyt Luigi Gritti erdélyi oszmán követ portréja), Nr. 76. (ifj. Köleséri Sámuel erdélyi orvos és természettudós portréja), Nr. 100. (a kolozsvári születésű Hunyadi Mátyás portréja), Nr. 102–103. (I. Apafi Mihály erdélyi

dokumentum mellett. Erdély – és a Kárpát-medence általában is – a pietista missziók egyik jelentős terepe volt,²⁸ tehát a területre vonatkozó ikonográfiai, kartográfiai és textológiai információk gyűjtése kiemelt feladat lehetett.

Az Erdélyre és erdélyi illetőségű személyekre vonatkozó legtöbb tudnivalót azonban a szöveges nyomtatványokban találjuk. Itt jegyzem meg rögtön, hogy az alábbi felsorolásban számos 17. századi nyomtatványt fogok szerepeltetni, noha tanulmányom a 18. századról szól. Az anomália feloldása nagyon egyszerű. Ahogy fentebb megtudhattuk, a nagy szellemi kisugárzással rendelkező hallei iskolaváros története 1695-ben kezdődött, valódi felfutása azonban csak a 18. század első évtizedének végétől indult meg. A közös használatú könyvtár pedig majd csak 1728-tól állt az itt nevelkedő és megforduló diákok rendelkezésére. Ebből következően számos nyomtatvány csak óriási késéssel tudta kifejteni hatását a tanulóifjúság körében. Az Erdély-kép megrajzolásakor is tisztában kell lennünk ezzel az anakronizmussal a 17. századi kiadványok esetében. A terület imagológiai reprezentációja ettől persze még nagyon is valós és élő volt a 18. század folyamán (heterosztereotípiá).

A 17. század világháborújának is nevezett, Európa minden hatalmát érintő harmincéves háború (1618–1648) rengeteg korabeli sajtótermék híryanagának alapjául szolgált. A Johann Philipp Abelinus (1600–1634), Johann Ludwig Gottfried (1584–1633), az idősebb Matthäus Merian (1593–1650) és még sokan mások szerkesztésében többféle címvariánsban (pl. *Irenico-Polemographia, Jubilaeum Theatri Europaei*) 1633 és 1738 között 21 vaskos kötetben megjelent, *Theatrum Europaeum* című kiadványsorozat számos metszettel és kimerítő információözönnel tudósított a becslések szerint 8–11 millió emberáldozatot követelő kataklizmáról. 1619, azaz Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613–1629) hadba lépése után megsokasodtak a Magyarországgal és Erdéllyel kapcsolatos hírek a *Theatrumban*.²⁹ Az első beszámolók arról szólnak, amikor a fejedelem elindul hadával a protestánsok vallásszabadságának és rendi kiváltságainak megsértése miatt kirobbant Habsburg-ellenes csehországi felkelés résztvevőinek megsegítésére az időközben német-római császárrá is megválasztott, jezsuita neveltetésű II. Ferdinánd (1619–1637) ellen. A nyomtatásban megjelent hírek valóságtartalma nagyon változó, mivel nemcsak

fejedelem portréi), Nr. 111. (Pápai Páriz Ferenc erdélyi tudós polihisztor portréja), Nr. 156. (a tanítóként(!) 1566-ban Kolozsváron tanuló Skaricza Máté portréja), Nr. 160–162. (Thököly Imre rövid ideig uralkodó erdélyi fejedelem portréi), Nr. 168. (a Nagyszebenben is tevékenykedő Christoph Nicolaus Voigt pietista teológus és prédikátor portréja). A Kárpát-medencei portrék döntő többsége felső- és nyugat-magyarországi személyek ikonográfiai ábrázolásait tartalmazza, erdélyi illetőségű képek csak viszonylag kis számban kerültek be a hallei portrégyűjteménybe. Ilyeneket viszont szép számmal tartalmaznak a könyvtári törzsanaghoz tartozó régi nyomtatványok, amelyek regisztrálása nem a portrék, hanem a könyvek katalógusában történt meg – vö. Adattár 40. 1221.

28 Verók Attila: Erdély mint hallei protestáns missziós terület a 18. században. In: A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok. Szerk. Kolumbán Vilmos József. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 24.) Kolozsvár 2018. 311–323.

29 Vö. Adattár 40, H 3 – H 9, H 1198 – H 1199, H 1783 – H 1784, H 1997 – H 1998, H 2003 – H 2004, H 2224 – H 2225, H 2565 – H 2567, H 2867 – H 2873.

az egykori szemtanúk és a fizetett tudósítók beszámolóin, hanem a Frankfurt am Mainban tevékenykedő szerkesztőkhöz akár évek vagy évtizedek múltán többszörös áttétellel eljutó híradásokon alapuló leírások láttak napvilágot ebben a monumentális történeti munkában. A beszámolók eleven képet festenek Bethlen katonai sikereiről és kudarcairól, a beszercebányai országgyűlésen (1620) magyar királlyá is megválasztott, de magát meg nem koronáztató, bár a Szent Koronát egy ideig magánál tartó erdélyi fejedelem személyéről, diplomáciai taktikázásairól (1626-ban feleségül veszi a brandenburgi választófejedelem húgát, Brandenburgi Katalint (1604–1649), 1628-ban szövetségkötési kísérletet hajt végre a svéd királlyal a lengyelek ellen, de a török szultán, IV. Murád (ur. 1623–1640) tervét keresztülhúzza stb.), miközben hol rövidebb, hol hosszabb leírások formájában képet adnak a magyarországi és az erdélyi viszonyokról is.³⁰ Bethlen halálát követően (1629) a *Theatrum* a már megszokott módszerrel tárgyalja I. Rákóczi György erdélyi fejedelem (1630–1648) Kárpát-medencei politikai és katonai tevékenységét, elsősorban a korábbi fejedelem öccse, Bethlen István (1582–1648) trónkövetelő elkeseredett koronaszerezési próbálkozásainak mozgalmas történetét (1630–1636). Miután I. Rákóczi György a svédekkel és a franciákkal történő, a Habsburgok ellen irányuló szövetségi szerződés megkötése után 1643-ban ténylegesen is bekapcsolódik a harmincéves háború harmadik, ún. svéd szakaszába, a beszámolók ismét európai dimenziót kapnak. 1644-ben az erdélyi fejedelem csapataival megindul III. Ferdinánd (ur. 1637–1657) ellen, bevonul Kassára, a Porta azonban – a kiszolgáltatott vazallusi függés egyértelmű jeleként – megtiltja számára a további harcokat. A következő évben a fejedelem fogadja XIV. Lajos francia király (1643–1715) követét, az erdélyi seregek a morvaországi Brünn alatt egyesülnek a svéd Lennart Torstensson (1603–1651) tábornok hadaival, majd I. Rákóczi december 16-án békét köt III. Ferdinánddal. A linzi béke az 1606. évi bécsi béke alapján kiterjeszti a protestánsok szabad vallásgyakorlatát a magyar rendekre, a szabad királyi városok, a mezővárosok és a falvak lakosságára, valamint a végvári katonákra is. Vallása gyakorlásában sem a király, sem a földesúr nem háborgathatja az alattvalókat; akiket a múltban vallásuk elhagyására kényszerítettek, visszatérhetnek hitükre. A templomfoglalásokból adódó vitákat országgyűlésen kell rendezni. Az egyéb szabályozásokat nem említve összefoglalóan annyit jegyzek meg, hogy ez volt az első olyan törvény a Kárpát-medence történetében, amely a parasztok számára is biztosította a szabad vallásgyakorlatot. A linzi béke tető alá hozása általában is, a protestánsok vallásgyakorlásának szabadságáról szóló hír pedig különösen nagy ujjongást váltott ki a protestáns német fejedelemségekben.³¹

30 Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulója alkalmából több tanulmány is született, amely a német sajtótermékekben vizsgálja az erdélyi fejedelem európai megítélését (lásd pl. G. *Étényi Nóra*: Bethlen Gábor a nyugat-európai propagandában. In: A kód: Bethlen 1613. Szerk. Kiss Erika, Oborni Teréz. Bp. 2014. 63–71. és *uő.*: Bethlen Gábor híre és hírneve a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. Szerk. Dáné Veronka, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rűsz-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor. Kolozsvár 2014. 427–439.

31 A jelen tanulmány szándékához hasonló apropóból más magyar kutató is végzett már korabeli német sajtószemlét, viszont ezekben az áttekintésekben csak ritkán találko-

A *Theatrum* a 17. század utolsó két harmadának és a 18. század első harmadának egyik jelentős történeti összefoglalásaként még a felvilágosodás századának későbbi felében is meghatározó véleményalakító szövegegyüttesnek számított. Ami ebbe belekerült, nagy hatást, koncentrált figyelmet váltott ki a széles olvasótáborban. Így lehetett ez Erdély példáját tekintve is. Ha pedig a textológia egyhangúságát olykor kartográfiai vagy ikonográfiai metszetek szakították meg,³² a képszerűség még inkább elmélyíthette mind az érdeklődést, mind a megszerzett ismereteket Erdély kapcsán is.

A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke (1648) Európa első, modern kori, nagy békerendszerének számít (osnabrücker béke, münsteri béke), amely alaposan átrajzolta az öreg kontinens térképét. Bár Erdély fejedelmei – szinte nagyhatalmi ambíciókkal – jócskán kivették a részüket a három évtizeden keresztül zajló harcokból, Európa újrafelosztásánál a nagyhatalmak mégsem számoltak lényeges tényezőként az Erdélyi Fejedelemséggel. Ahogyan később utódállamaival sem Európa második (bécsi kongresszus, 1814–1815) és harmadik (Párizs környéki békeszerződések, 1919–1920) nagy újraosztása során (a Trianon utáni Románia története nem ennek a szerves Kárpát-medencei históriának a része). Talán ez volt az az utolsó történelmi pillanat, amikor Erdély még bele tudott volna szólni az európai nagypolitika kérdéseibe. Nem lehet tehát véletlen, hogy a 17. század első felében az aktuálpolitikai események, a század második felében és a következő század első kétharmadában pedig a történeti jellegű (államelméleti, államismereti) tanulmányok során Halléban is viszonylag sokat foglalkoztak a kelet-európai régió korábbi politika-, had- és köztörténetével. Erdély így sokáig a figyelem középpontjában maradhatott.

Természetesen nem csupán a bemutatott *Theatrum Europaeum* szállította a híreket a Kárpát-medencéből a 17. és a 18. század folyamán. Hasonló funkciót töltött be a Philemerus Irenicus Elisius álnéven tevékenykedő Martin Meyer (1630–1670) szerkesztésében meginduló, 1659 és 1683 között 45 kötetben megjelent *Diarium Europaeum* című történeti műfolyam is.³³ A magát csak *philologiae et historiae studiosus*ként aposztrofáló szerző-szerkesztő hasonló, sőt sok esetben megegyező, bár gyakran más forrásokból származó eseményekről adott hírt Erdély kapcsán, mint a *Theatrum*. A két kiadvány közötti szellemi rokonságot jól mutatja, hogy Meyer szerzőként tünt fel a *Theatrum* 8., 9. és 10. kötetében is. Átnézve a beszámolókat, az a benyomása támad a mai olvasónak, mintha Meyer

zunk erdélyi vonatkozású adatokkal (vö. pl. G. Etényi Nóra: Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban. Bp. 2003; *uő.*: Magyarországi protestánsok ulmi nyomtatványokban és egy 17. század végi krónikában. In: Reformáció a középső Európában / Reformáció Közép-Európában / Reformation in Mitteleuropa. II. Ed. Péter Kónya, Annamária Kónyová. Prešov 2018. 23–44.). Azért kivételt is találunk, ráadásul ez fentebb tárgyalt témánkhoz is szorosan kapcsolódik: G. Etényi Nóra: Erdély politikai imázsa a Német-római Birodalom propagandájában a harmincéves háború idején. In: Politikai nyelvek a 17. század első felének Magyarországon. Szerk. Kármán Gábor, Zászkaliczky Márton. Bp. 2019. 285–326.

32 Ilyenekre látunk példát többek között az Adattár 40, H 1997 és H 2003 esetében.

33 Adattár 40, H 775 – H 782, H 892 – H 894, H 1984 – H 1996, H 1998 – H 2002.

még inkább érdeklődött volna az erdélyi történések iránt, mint a párhuzamosan megjelenő *Theatrum*-kötetek szerzői, szerkesztői. Erre utalhat az a tény is, hogy Erdély nevét több esetben kiadványa aktuális évi számainak alcímébe is felvette.

Erdély fejedelmeinek a harmincéves háborúban játszott szerepét a monumentális kiadványsorozatokban napvilágot látó történeti összefoglalások mellett sokan mások is tárgyalták. A Bethlen előtt csupán néhány héttel elhunyt német történész, Michael Caspar Lundorp (1580–1629) *Der Römischen Keyserlichen vnd Königlichen Mayestät [...] Matthiae [...] vnd [...] Ferdinandi II. [...] Acta Publica vnd Handlung [...] Von Vrsachen deß Teutschen Kriegs [...] wieder die Böhmen, Hungarn, vnd andere Ständte deß Reichs von [...] 1617. biß das 1627. Jahr* (Franckfurt am Mayn, 1627) című, közel 1700 oldalas monográfiájában hatvannál is több oldalon keresztül mutatta be Bethlen Gábor szerepét a harmincéves háború kiterjesztésében és eszkalálódásában.³⁴ Adolphus Brachelius (†1652) *Historia Svi Temporis Rervm Per Evropam Et Imperium Romanum Gestarum* (Coloniae, 1652) című munkájának első felében hosszú oldalakon keresztül foglalkozott Bethlen Gábor személyével.³⁵ *Tractatus Historico-Politici, Ad Tertiam Historiae Universalis Partem facientes* (Coloniae, 1681) című, posztumusz megjelent munkájában pedig a háború 1637 és 1645 közötti szakaszának erdélyi vonatkozású történéseit is áttekintette.³⁶ A korszakra jellemző módon anonim szerzőktől származó írások is születtek az egész Európát mozgásban tartó korabeli eseményekről és prominens erdélyi szereplőiről.³⁷ A nagy történeti szintézisekbe is bekerültek Bethlen és I. Rákóczi politikai és katonai taktikázásainak leírásai, valamint az erdélyi közszereplők megítélései. Emmanuel van Meteren (1535–1612) flamand történész 1612-ben lezárt, Németalföld históriáját tárgyaló munkájának kiegészítéseként megjelent az 1613 és 1620 közötti események bemutató vastos kötet, benne Bethlen Gábor metszett és szavakkal is megrajzolt portréjával.³⁸ A lipcsei egyetem történészprofesszora és az egyetemi könyvtár őre, Joachim Feller (1638–1691) *Compendium Historiae Universalis Civilis Et Ecclesiasticae* (Francofurti et Lipsiae, 1679) című munkájában néhány oldalt éppen ennek a témának szentelt.³⁹ Ugyanezt tapasztaljuk az Adolphus Brachelius, Christian Adolph Thülden (1610–1663) és Heinrich Brewer (1640–1710) közreműködésével készült, *Historia Universalis Rerum Notabilium, Ubique Pene Terrarum Gestarum* (Coloniae, 1671 k.) című kézikönyv esetében is.⁴⁰ A német felvilágosodás hajnalán tevékenykedő polihisztor, Samuel von Pufendorf (1632–1694) *Sechs und Zwanzig Bücher Der*

34 Adattár 40, H 1812.

35 Adattár 40, H 465.

36 Adattár 40, H 467.

37 Adattár 40, H 1061 – Fedus Ungaro-Bohemicum, Anno Salutis M.DC.XX. [...] Nec-Non Articulí A [...] Gabriele Bethlen (Cosmopoli, 1620).

38 Adattár 40, H 1979 – Niderländischer Histori Emanvel von Meteren Svpplementvm, Darinn was sich vom Jahr 1613. biß auff gegenwertiges 1620. gedenckwirdiges fast in der gantzen Welt sich zugetragen begriffen (Arnheim, 1620).

39 Adattár 40, H 1069.

40 Adattár 40, H 1388, H 1389.

Schwedisch- und Deutschen Kriegs-Geschichte Von König Gustav Adolfs Feldzuge in Deutschland an, Biß zur Abdankung Der Königin Christina (Franckfurt am Mayn und Leipzig, 1688) című, hatalmas történeti összefoglalásában kimerítő részletességgel elemezte az erdélyi fejedelmek szerepét a 17. század kontinentális háborújában.⁴¹ Az idevágó 17. századi kiadványok sorát hosszan lehetne folytatni még, de ezekkel nem szaporítom a példák sorát. Csak egyetlen tényre hívom fel a figyelmet. A latin és német nyelvű nyomtatványok mellett a hallei árvaház iskoláiban tanuló diákok és a hallei egyetemnek a Franckeai Alapítványok szellemi irányítása alatt álló teológiai fakultására beiratkozott hallgatók számára egyéb nyelveken is hozzáférhetőek voltak kiadványok Erdély „nagy” korszakáról. Találunk a gyűjteményben kapcsolódó kiadványokat francia,⁴² holland⁴³ vagy olasz nyelveken⁴⁴ is, tehát a különböző európai országokból érkező és eltérő nyelveket beszélő hallei peregrinusok több esetben anyanyelvükön is olvashattak a Kárpátok keleti ölelésében fekvő Erdélyről és vezetői európai szintű szerepéről. A több kiadványban is megtalálható portrék és életrajzok⁴⁵ mellett az egyik nyomtatványban kéziratos bejegyzést is találunk Bethlen Gáborról.⁴⁶

A 18. század első felében sem csökkent lényegesen az érdeklődés az európai kontinens sorsát egykor meghatározó, tevékeny erdélyi részvétellel zajló események megismerése iránt. Philipp Ludwig Pastoir *Programma, Quod Praelectionibus suis Historicis De Bello Tricennali, a. d. XVII. Octobr. auspicandis* (Rinthelii, 1701 k.) című, néhány oldalas tantárgyvázlatának második oldalán például Bethlen Gáborral példálózik.⁴⁷ Franz Christoph Khevenhüller (1588–1650) *Annalivm Ferdinandeorvm Zehender Theil, Darinnen [...] mehrmalige Kriege und Verträge mit Bethlen Gabor [...] und [...] Ferdinandi III. mit der Infantin Maria aus Spanien, wie auch dessen Crönung zum*

41 Adattár 40, H 2341.

42 Adattár 40, H 1724 – Le Hvictiesme Tome Dv Mercvre françois. 1622 (Paris, 1626), H 1729 – Le Nevfiesme Tome Dv Mercvre François. 1622–1624 (Paris, 1624), H 1730 – Le Qvinzeiesme Tome Dv Mercvre François. 1628–1629 (Paris, 1631), H 1732 – Le Septiesme Tome Dv Mercvre François. 1621 (Paris, 1623), H 1733 – Le XIV. Tome Dv Mercvre Francois. 1627–1628 (Paris, 1647), H 2250 – Parival, Jean Nicolas de: Abregé De L'Histoire De ce Siecle de Fer (Bruxelles, 1660).

43 Adattár 40, H 1252 – *Johann Ludwig Gottfried*: Historische Chronyck, Vervattende De Gedenkwaardighste Geschiedenissen voorgevallen van't begin des Werelts tot op't Jaar 1660. 2. Teil (Amsterdam, 1660).

44 Adattár 40, H 598 – *Carlo Carafa*: Commentaria de Germania Sacra restaurata et ad Annu[m] 1641. Continuata (Francofurti, 1641), H 599 – az előző dupluma.

45 Vö. pl. Adattár 40, H 1572 – *Franz Christoph Khevenhüller*: Conterfet Kupfferstich [...] deren jenigen regierenden grossen Herren, So von Käysers Ferdinand deß Andern Geburt, biß zu desselben seeligisten Tödtlichen Abschied succesivè regiert (Leipzig, 1721), a 334. és 336. oldalakon, H 1808 – *Hiob Ludolf*: Schau-Bühne der Welt, Oder: Beschreibung der vornehmsten Welt-Geschichte, So sich vom Anfang dieses Siebenzehenden Jahr-Hunderts Biß zum Ende desselben [...] begeben. Teil 1 (Franckfurt am Mayn, 1699), a 10. oldal után.

46 Adattár 40, H 2623 – *Christoph Schrader*: Tabvlae Chronologicae A Prima Rervm Origine Ad Natvm Christvm Et Inde Ad Nostra Tempora (Helmaestadii, 1702), a 29. és a 30. oldal közé befűzött üres lapon.

47 Adattár 40, H 2260.

Könige in Ungarn und Böhmeim című munkáját még 1724-ben is kiadták Lipcsében.⁴⁸ A nagypolitikai események taglalása során nem csak a kelet-európai főszereplőkről tudunk meg értékes információkat. Elejtett megjegyzésekből vagy konkrét utalásokból a legfőbb vezetők árnyékában felsejlenek a korabeli erdélyi történések is. Bár az ottani mindennapok alaposabb megismeréséhez az eddigiektől eltérő nyomtatványokat kell megvizsgálnunk, nem hanyagolhatjuk el az eddig bemutatott kiadványokból kihüvelyezhető tudnivalókat sem.

A nyugat-európai események mellett Bethlen kelet-európai politikai és hadi ténykedéseiről is képet kaphattak a hallei franckei árvaház könyvgyűjteményének használói: többek között a törökkel folytatott diplomáciai tárgyalások eredményeiről,⁴⁹ a Magyar Királyság részleges okkupálásáról,⁵⁰ a török szultánhoz fűződő vazallusi függőségről,⁵¹ de akár az erdélyi főiskolát Gyulafehérvárott megalapítani szándékozó, a művelődés terjesztése érdekében a helyi, illetve regionális mecenatúrát ösztönző fejedelem és az irénikus elveket valló David Pareus (1548–1622) német református teológus közötti levelezésről⁵² vagy a fejedelemnek az unitáriusokhoz fűződő viszonyáról stb. is.⁵³

Erdély 16. és 17. századi történetét a török és a Habsburg-befolyás közötti hintapolitika, továbbá az ebből következő állandó háborús helyzet, a szünni nem akaró katonai csetepaték sora jellemezte, ami az erdélyi kultúrára elemi erővel kihatott. Ez az a másik nagy tématerület, amelynek kapcsán a hallei olvasók – szintén nagy időtávlatból – behatóbban is megismerkedhettek Erdély belső viszonyaival. Mivel a magyar historiográfia az elmúlt másfél évszázadban a kérdéskör legtágabb konnotációit is alaposan feldolgozta mind török–erdélyi, mind Habsburg–erdélyi relációban, így ezzel a témával itt most nem foglalkozom. Ebben a tekintetben a Halléban azonosított nyomtatványok semmilyen lényegi újdonsággal nem szolgálnak.

Homlokegyenest mást mondhatunk viszont a török utáni időkről, amikor Nyugat-Európa figyelme a megélénkülő protestánsüldözés miatt fordult többek között a Kárpát-medence felé. A II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) vezette

48 Adattár 40, H 1576.

49 Adattár 40, H 1035 – Extract Der Vergleichungs-Articul zwischen dem Türckischen Kayser vnd Bethlem Gabor, Fürsten in Siebenbürgen, wegen Occupirung deß Christlichen Königreichs Hungarn (s.l., 1619).

50 Adattár 40, H 1036 – Extract Eines Relationschreibens Herrn Bethlehem Gabors, Fürsten in Siebenbürgen, an den Türckischen Kayser, wegen glücklich Occupirten Königreichs Hungarn abgangen (s.l., 1619).

51 Adattár 40, H 3087 – Wahre Copia Etlicher Schreiben, [...] Darinnen klärlichen zuersehen, wie hoch vnd fleissig ChurPfaltz ist vermahnet worden, mit der Römischen Käyserlichen Mayestät zuversöhnen, Die Confoederation mit Betlem Gabor, als der Türcken Vasal, zuverlässigen, sich aus der Böhmischn Vnruehe zubegeben, vnd die Kron abzulegen (München, 1621).

52 Adattár 40, H 2063 – Monumenta Pietatis & Literaria Virorum In Re Publica & Literaria Illustrum, Selecta (Francofurti ad Moenum, 1701) és H 2827 – *Friedrich Sylburg*: Catalogus Codicvm Graecorum M.SS. olim In Bibliotheca Palatina [...] Addita sunt alia antehac non edita Virorum Illustrum Opuscula & Epistolae (Francofurti ad Moenum, 1701).

53 Adattár 40, H 1880 – *Louis Maimbourg*: The History of Arianism (London, 1729).

szabadságharc közjátéka felkeltette ugyan a kontinens érdeklődését, ehhez kapcsolódóan is egy tucatnál több nyomtatvány került elő a Franckesche Stiftungen történeti könyvtárából,⁵⁴ viszont ezek jelentősége eltörpül az ezt megelőző és ez után fellángoló felekezeti csatározások mellett. Fontossága és a befogadó protestáns, elsősorban lutheránus közeg érzékenysége okán a továbbiakban a konfesszionális kérdésekkel, főként a katolikusok részéről megnyilvánuló túlkapásokkal összefüggésbe hozható, erdélyi vonatkozású dokumentumok közül válogatok össze néhányat.

Az 1690 után berendezkedő Habsburg-adminisztráció Erdélybe is magával hozta a Kárpát-medence északi és nyugati felén már a tridenti zsinatot (1545–1563) követően gyakorlattá váló protestánsüldözést. A főként a kálvinista egyházban gyászévtizednek (1670–1681) és gályarab időszaknak (1674–1676) nevezett éveket, azaz az ún. „véres ellenreformációt” követően új módszertan vette kezdetét a katolikus Habsburg-család által uralt államokban. Az ún. „vértelen ellenreformáció” (1681–1781),⁵⁵ a „magyarországi protestantizmus babiloni fogsága” vagy a „csendes ellenreformáció”,⁵⁶ azaz a protestánsok vallásgyakorlatának és mindennapi életének az államhatalom által támogatott római katolikus egyház részéről történő jogi (pl. törvények) és adminisztratív eszközökkel (pl. cenzúra) való akadályozása, amely a közzvélekedéssel ellentétben már nélkülözte ugyan a nyílt erőszakot és a látványos üldözést, mégis az általános megfélemlítés eszközeként szolgált.⁵⁷ A valójában a teljes 18. századon átnyúló „vértelen ellenreformáció” fogalmát⁵⁸ többen vitatták már a protestantizmussal foglalkozó hazai szakirodalomban is.⁵⁹

54 Bethlen Gábor és I. Rákóczi György példája után II. Rákóczi Ferenc politikai és katonai tevékenységét már nem szándékozom részletesen bemutatni, ezért itt csak a kapcsolódó kiadványok címeit sorolom fel. A téma iránt érdeklődők minden szükséges bibliográfiai adatot megtalálnak a hallei nyomtatványok hungarica-katalógusában – Adattár 40, H 620, H 809, H 901, H 902, H 1146, H 1415, H 1660, H 1661, H 1662, H 1962, H 1966, H 2223, H 2363, H 2672, H 2953.

55 Az évszámok közé szorított időszakokra részletesebben legújabban lásd *Csorba Dávid*: Debreceni Ember Pál mártír-képe. In: Korszerű közoktatás, korszerű tudomány. Tanulmányok a nyelv- és az irodalomtudományok köréből. Szerk. Karádi Zsolt, Pethő József. Nyíregyháza 2015. 145–158., itt: 146.

56 *Bereczki Lajos*: Az I. Carolina resolútiótól az 1848. évi 20. törvénycikkig. Szolgatárs 27. (2018) 4. sz. 50–53. http://www.epa.hu/03500/03556/00048/pdf/EPA03556_szolgatars_2018-04_50-53.pdf [megtekintés: 2020. dec. 29.]

57 *Bölcskey Gusztáv*: A magyar református teológiai gondolkodás vázlatos története. *Alföld* 68. (2017) 10. sz. 54–61. http://epa.niif.hu/00000/00002/00221/pdf/EPA00002_alfold_2017_10_054-061.pdf [megtekintés: 2020. dec. 29.]

58 Vö. *Kovács Ábrahám*: Counter Reformation. In: *Encyclopedia of Mission and Missionaries. Religion and Society Series, Part 1*. Ed. Jonathan J. Bonk. New York 2007. 107–109.

59 Mindössze két példát említek *Dienes Dénes*: Reformátusok üldözése a katolikus egri egyházmegyében a 18. század utolsó harmadában. In: *Rekatolizáció, protireformáció a katolicka reštaurácia v Uhorsku = Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon*. Ed. Peter Kónya. Prešov 2013. 152–158. és *Kovács Teofil*: A lévai református templom lerombolása Szilágyi Sámuel levele alapján. *Új Nézőpont* 5. (2018) 1. sz. 57–71. <http://ujnezopont.com/wp-content/uploads/2018/05/06-Kov%C3%A1cs-Teofil.pdf> [megtekintés: 2020. dec. 29.]

A katolikus egyháztörténetet kutató szerzőknél pedig egészen más formában bukkan fel a jelenség, amelyet a „békés rekatolizáció” vagy az angolszász történetírásban a nem túlságosan beszédes „katolikus restauráció” elnevezéssel illetnek.⁶⁰ Ezekből a kifejezésekből történeti távlatokban a tolerancia, a nyugalom, az egyetértés és a kiegyensúlyozottság sugárzik, míg a protestáns oldalon használt frazeologizmus sokkal mozgalmasabb háttérrel sejtet. Az utóbbit alátámasztandó egyre-másra kerülnek elő olyan levéltári és könyvtári források a 18. századból, amelyek cáfolni látszanak a főként III. Károly magyar király (ur. 1711–1740) és lánya, Mária Terézia magyar királynő (ur. 1740–1780) idején a Kárpát-medencében élő protestánsok hátrányos megkülönböztetésének, egzisztenciális megnyomorításának vértelen, békés mivoltát.⁶¹

Egy 1736. augusztus 19-én Brassóban kelt levélből arról értesülünk, hogy a vallásuk miatt Karintiából elüldözött exulánsok Erdély legtávolabbi csücskében, a Kárpátok ölelő biztonságában új hazára leltek. A mai szlovén–osztrák területeken egykor éheztetéssel és egyéb gyötrelmekkel kényszerítették konverzióra vagy szülőföldjük elhagyására a protestánsokat. Közülük öt asszony és 24, sok családból egy közös csoportba terelt, katolikus tanítások „befogadására” kárhozottatott gyermek, valamint az őket szállító kocsikhoz odaláncolt, előtte börtönben sínylődő, meggyötört férfiak Erdélybe vezető útjáról, hányatott sorsáról, valódi szenvedéseiről szerezhetünk tudomást a Halléban is hozzáférhető *Acta historico-ecclesiastica Oder Gesammlete Nachrichten Von den neuesten Kirchen-Geschichten* (AHE) második évfolyamának (1737–1738) első lapjairól.⁶² A hírek szerint a karintiai exulánsok élete Erdélyben a hazájukéban megtapasztaltnál kedvezőbb fordulatot vett. Ugyanerről a csoportról egy másik helyen azt írják, hogy 1736 júliusának elején 75 fő karintiai személy érkezett báró Cheverelle főtörzsörmester felügyelete mellett. Brassóban a városi tanács egyik tagját rendelték ki ügyeik intézésére, majd az egész csoportot áttelepítették a közeli Hóltövény (Heldsdorf, Hälchiu) településre. Július 31-én ékes német nyelvű prédikációt (1 Kor 15,48) hallgathattak meg Brassóban, ahol a városi tanács költségén gazdagon meg is vendégelték őket. Augusztus 7-én és 8-án hasonlóan nagyvonalú vendéglátásban részesültek a magisztrátus részéről. Augusztus 9-én a város nagytemplomában a még prédikátori kinevezése előtt álló Peter Clos (1703–1771), későbbi brassói főlelkész, majd a barcasági káptalan dékánja⁶³ tartott nekik prédikációt Péter apostol I. levele 4. fejezetének 15. verse alapján. Az istentiszteletet követően a lelkész ebédre látta vendégül a befogadott testvéreket, akik számára gyűjtést

60 A fogalmakról bővebben lásd *Tusor Péter: A barokk pápaság (1600–1700)*. Bp. 2004. 9–13.

61 A kérdést Kárpát-medencei szinten részletesen elemeztem már korábban. Lásd *Verók Attila: A magyarországi protestánsok életviszonyai a 18. században a hallei Franckesche Stiftungen régi nyomtatványainak tükrében*. In: *Vértelen ellenreformáció* i. m. 205–223. A jelen tanulmányban kizárólag az erdélyi viszonyok bemutatására szorítkozom.

62 Fernerer Fortgang wegen der Religionsbeschwerden in Ungarn und im Reich. AHE 2. (1737–1738) 6–7., 9., 346–347. Vö. Adattár 40, H 31 és H 32.

63 *Szabó Miklós – Szögi László: Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Marosvásárhely 1998. 120. Nr. 689.

is rendeztek a városban. Az összegyűlt pénzt, ruhát, használati eszközöket szétosztották közöttük. Ezenkívül a város szélén és környékén házakat biztosítottak számukra, adómentességet és szabad munkalehetőséget kaptak, hogy egykori mesterségeik (szabó, takács, kádár, ács, többségük azonban földműves) folytatásával fenntarthatassák magukat, mások szolgálatába állhassanak, vagy a köz javáért dolgozhassanak. A magisztrátus Peter Clost – vagy gyakran használt latin nevén: Petrus Closiust – rendelte ki az új közösség tanítójául. Az exulánsok elégedettek lehettek sorsukkal, hiszen kezdetben úgy gondolták, hogy „egy barbár nép és török rabszolgaság alá kerülnek” majd, ehelyett a Kárpátok lábánál szabad életet élhettek. 1736. december 21-én hét újabb karintiai exuláns csatlakozott a barcasági kontingenshez, majd rövid időn belül öt gyermek is született soraikban. Az új klimatikus viszonyok között azonban betegség söpört végig a csoport tagjain, és gyors egymásutánban 29 ember életét vesztette közülük. A csoportból két alkalommal összesen 13 ember továbbállt, hogy más vidéken próbáljon szerencsét, és rátaláljon a hazájából elüldözöttek újabb csoportjaira, majd visszatérjen a birodalomba. 1738-ra tehát összesen 45 karintiai maradt Brassóban és környékén.⁶⁴

Hasonló, bár közel sem ennyire részletes beszámolót olvashatunk az AHE legelső évfolyamában is a Nagyszebenben, pontosabban Nagydisznódon (Heltau, Cislădie) befogadott protestáns exulánsokról, akiket szintén egy császári katonai tábornok, Franz Paul Wallis kísért új hazájukba, ahol továbbra is gyakorolhatták protestáns hitüket. A híradásból ennél sokkal többet nem tudunk meg róluk.⁶⁵

Százával lehetne még sorolni és részletesen is elemezni azokat a nyomtatásban megjelent munkákat, amelyek a Franckesche Stiftungen történeti könyvtárában Erdéllyel kapcsolatos tudnivalókat tartalmaznak.⁶⁶ További bemutatásuktól azonban ezen a helyen tartózkodom, mert túlságosan hosszúra nyújtanák a jelen tanulmányt. Velük kapcsolatban általánosságban csak annyit jegyzek meg, hogy műfajukat tekintve sokkal gazdagabbak a fentebb példaként hozott politika-, had-, felekezet- és társadalomtörténeti említésekénél, hiszen a műfajok között

64 Zu der Historie der österreichischen Emigranten. Extract aus einem Schreiben d.d. Cronstadt den 22. Merz 1739. AHE 3. (1738–1739) 1162–1166., az idézet az 1165. oldalról származik („sie würden unter eine barbarische Nation und türkische Slavery kommen”). Vö. Adattár 40, H 33 és H 34.

65 Vö. Der Oesterreichischen Emigranten Aufnahme bey Herrmanstadt, in Siebenbürgen. AHE 1. (1736) 463–464. – A Franckesche Stiftungen történeti bibliotékájában a kötet nem található meg.

66 Áttekintésük legegyszerűbben úgy valósítható meg, ha az érdeklődő kezébe veszi az Adattár 40/2. kötetet, és a helynevek mutatójánál rákeres Erdély (Siebenbürgen), valamint az erdélyi települések nevére, és a hozzájuk kapcsolódó katalógustételek alatt megtekinti a bibliográfiai és tartalmi részleteket. Innen pedig további kapcsolódási pontokat fog találni egyéb erdélyi vonatkozású információkhoz.

találunk többek között irodalom-,⁶⁷ oktatás-,⁶⁸ könyv-,⁶⁹ orvos-⁷⁰ és eszmetörténeti,⁷¹ továbbá földrajzi,⁷² ásványtani,⁷³ botanikai,⁷⁴ néprajzi⁷⁵ vagy gazdaságtörténeti⁷⁶ jellegű információkat is. Az általános kézikönyvek,⁷⁷ a lexikonok⁷⁸ és a tankönyvek⁷⁹ szócikkeiben és fejezeteiben pedig komplex, az adott műfajnak

67 Például *Pietro Alcionio: Medices Legatus, Sive De Exilio Libri Duo. Accessere Jo. Pierius Valerianus Et Cornelius Tollius De Infelicitate Litteratorum, Ut & Josephus Barberius De Miseria Poetarum Graecorum, Cum Praefatione Jo. Burchardi Menckenii, Et Indice Copioso (Lipsiae, 1707) című munkájának a Partiumhoz is sok szállal kötődő Janus Pannoniusról szóló része a 273–278. oldalon (vö. Adattár 40, H 155).*

68 *Balthasar Stolberg: Exercitationum Graecae Linguae Tractatus, De Soloecismis Et Barbarismis Graecae Novi Foederis Dictioni Falso Tributis, Ut Et De Cilicis Aliisque à D. Paulo Nove Usurpatis (Francofurti et Lipsiae 1688), vö. Adattár 40, H 2803. A tankönyv „Nomina Dnn. Studiosorum, qui se in his Disputationibus exercuerunt” című részében feltűnik például a nagyszzebeni szász Johannes Kremes neve is, aminek köszönhetően az erdélyi oktatástörténet újabb adattal bővül.*

69 Itt többek között az a 201 korabeli könyvismertetés és recenzió sorolható fel, amely magyarus személyek könyveit vagy tematikus hungarikumokat mutatott be a hajdani olvasóközönségnek. Tétéles felsorolásukat lásd Adattár 40/2. 1223–1224.

70 Halle a 18. századi európai orvosképzés egyik fellelvárára volt. Nagyon sok orvostanhallgató érkezett a Kárpát-medencéből is. Az egyik erdélyi diák munkája: *Friedrich Hoffmann [Praes.] – Stephan Enyedi [Resp.]: Dissertatio Medica, De Medicina Hippocratis Mechanica (Halaë Magdeburgicae, 1719), vö. Adattár 40, H 1407.*

71 Kiváló példája ennek az Allgemeine deutsche Bibliothek 107. kötetében (Kiel, 1792) Molnár János 1790-ben Pesten napvilágot látott könyvének ismertetése, amely a II. József-féle reformokról és a magyarországi, illetve erdélyi nemesség eszmei beállítódásáról szól (vö. Adattár 40, H 176).

72 *Hieronymus Freyer: Erster Abriß der Geographie nach der neuen Zeit für die anfangende Jugend (Halle, 1733) című földrajz-könyvében a „Von Ungarn und andern vor alters unter Pannonien und Dacien begriffenen Ländern” fejezet (lásd 210–224.).*

73 *Ignaz von Born: Briefe über Mineralogische Gegenstände, auf seiner Reise durch das Temeswarer Bannat, Siebenbürgen, Ober- und Nieder-Hungarn (Franckfurt und Leipzig, 1774), vö. Adattár 40, H 451.*

74 Érdekes botanikai, mezőgazdasági és meteorológiai ismereteket is közöl a Sammlung Von Natur- und Medicin- Wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten, So sich An 1717. in den 3. Sommer-Monaten [...] begeben (Breßlau, 1718), vö. Adattár 40, H 2526.

75 Tanulságos etnográfiai megfigyeléseket is tartalmaz *Johann Lehmann: Reise von Preßburg nach Hermannstadt in Siebenbürgen. (Dünkelspiel u. Leipzig, 1785) című munkája (vö. Adattár 40, 169).*

76 Szemléletes rajzokat és leírásokat közöl például Ignaz von Born 73. jegyzetben említett munkájában a Temesvár közelében található Dognácska (Dognecea, Dognatschka) nevű faluban működő rézbányáról (vö. Adattár 40, H 451).

77 Például *Julius August Remer: Handbuch der mitlern Geschichte. Von der Gründung der jetzigen europäischen Staaten bis auf die Kirchenverbesserung (Braunschweig, 1798), melyben a Magyarországról szóló rész a 681–688. oldalakon található (lásd Adattár 40, H 2451).*

78 A Reales Staats-Zeitungs- und Conversations-Lexicon (Leipzig, 1737) című vaskos kötet nagyon sok erdélyi vonatkozású szócikket is tartalmaz (vö. Adattár 40, H 2367).

79 A Johann Salomo Semler (1725–1791) és Christian Gottfried Schütz (1747–1832) szerkesztésében megjelent, Neues Elementarwerk für die niedern Klassen lateinischer Schulen

megfelelő leírások is megjelennek a kora újkori, de legfőképpen a 18. századi Erdélyben uralkodó viszonyokról. Ehhez jön még hozzá az a sok száz korabeli disszertáció,⁸⁰ melyet erdélyi peregrinus diákok készítettek. A felsőoktatási tanulmányokat lezáró írásművek ajánlásaiból és a szerzőkhöz írt üdvözlőversekből pedig komoly személyi kapcsolatrendszer bontakozik ki, melynek ismerete igen fontos lehetett a korszakban uralkodó erdélyi viszonyokban való eligazodás szempontjából.⁸¹

Záró megjegyzések

Az ízelítőként kiragadott példák is jól mutatják, milyen gazdag történeti ismeretanyag halmozódott fel a Franckei Alapítványok gyűjteményeiben Erdély kapcsán. Rögtön hozzá kell tenni azonban, hogy a Kárpát-medence többi régiójára vonatkozóan (pl. Felső-Magyarország, Dunántúl, Délvidék) hasonló mennyiségű információ található meg ugyanitt, ennek köszönhetően pedig lehetőség lenne akár egy teljes kora újkori Kárpát-medencei művelődéstörténeti tabló megrajzolására is. Mindezt nemzetközi összefüggésrendszerbe ágyazva, ami még jobban kijelölné a szóban forgó régió történeti-kulturális koordinátáit, bemutatva a Francke által kiépített kapcsolatháló mesterien kiterjesztett rendszerét.

A tanulmányban nem használtam fel azt az értékes forráscsoportot, amely a Franckesche Stiftungen történeti levéltárából előkerült magyarországi és erdélyi vonatkozású dokumentumokat foglalja magában.⁸² Mivel a 18. század folyamán ez az állomány – szemben a könyvtári kollekcióval – csak nagyon korlátozott mértékben lehetett hozzáférhető a Halléban tanuló diákság számára, így érdemi hatást sem tudott kifejteni például az Erdélyt megismerni szándékozó személyek szemléletére.

Szintén nem emlékeztem meg azokról a nyomtatványokról, amelyek hungarus diákok adományozása révén kerültek be a könyvtár gyűjteményébe. Ezek külön vizsgálódást igényelnének, és jelenlegi írásom szándékának nem is felelnek meg igazán. Az érintett dokumentumok ugyanis inkább egyfajta „önképet” (autosztereotípiá) visznek az idegen közegbe, míg engem itt elsősorban

und Gymnasien című tankönyvcsalád Halléban fellelhető kötetének mindegyike tartalmaz például Erdélyre vonatkozó részeket (vö. Adattár 40, H 2154 – H 2158).

80 Tételes felsorolásukat lásd Adattár 40/2. 1215., 1222.

81 Ebbe a kapcsolatrendszerbe nyújt betekintést: *Attila Verók*: *Hungarica-Bilder in den historischen Sammlungen der Franckeschen Stiftungen zu Halle bis 1800*. Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie 30. (2009–2010) 185–200., valamint részben: *Nagy Andor*: *Érvényesülési stratégiák a brassói szászok körében*. Kapcsolatháló-elemzés és családrekonstrukció az alkalmi nyomtatványok segítségével (1650–1750). PhD-disszertáció. Kézirat. Eger 2019.

82 *Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle*. Teil 2A–2B: Handschriften. Hg. Brigitte Klosterberg, István Monok; bearb. Zoltán Csepregi. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn; 39/1–2) Bp. 2015.

a külső szemlélők alkotta Erdély-kép érdekelt (heterosztereotípia). Természetesen a „valódi” – ha létezik ilyen egyáltalán – imagológiai projekció a külső és a belső kép egybejátszása során jön létre, most mégis inkább az idegenektől, nem pedig a honfitársaktól érkező impressziók megrajzolására törekedtem.

